

ÕPETATUD EESTI SELTSI AJALUGU

— *Kersti Jaal* —

Toimetaja Ivika Arumäe
Keeletoimetaja Piret Ruustal
Kujundaja Kaspar Ehlvest
Küljendaja Erje Hakman
Saksakeelse kokkuvõtte tõlkija Olaf Mertelsmann, toimetaja Anu Wintschalek

Raamatu valmimist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Illustratsioonid: Rahvusarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikooli raamatukogu, erakogud

© Kersti Taal ja kirjastus Argo, 2018

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-72-3

Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	9
ÕPETATUD EESTI SELTSI ASUTAMISE EELLUGU.....	16
ESIMENE PEATÜKK: ÕPETATUD EESTI SELTS AASTATEL 1838–1919	26
Õpetatud Eesti Seltsi rahvavalgustusliku tegevuse periood	27
Eesti-saksa sõnaraamatu koostamine	28
Maarahva Nõuandja väljaandmise katse	34
Raamatuladude asutamine ja eestikeelsete raamatute müük.....	37
Õpetatud Eesti Seltsi tegevus eesti keele uurimisel ja rahvakirjanduslik tegevus.....	40
„Kalevipoja“ koostamine ja väljaandmine.....	46
Rahvaluule kogumine ning koostöö Peterburi Teaduste Akadeemiaga	54
Langusperiood Õpetatud Eesti Seltsis ja kooliküsimuste esilekerkimine	59
Kooliküsimuste esilekerkimine	60
Uus ajalehe asutamise katse ja seltsiliikmete kriitika	67
Õpetatud Eesti Seltsi kujunemine teadusseltsiks.....	71
Õpetatud Eesti Seltsi koostöö teiste teadusseltsidega.....	73
Arheoloogiaalane uurimistöö ja ülevenemaalised arheoloogiakongressid.....	78
Eesti keele ja kirjandusloo ning rahvaluule uurimine.....	82
Õpetatud Eesti Seltsi ajaloo kaks tähtsündmust 19. sajandi lõpus.....	87
Õpetatud Eesti Seltsi 50 aasta juubel	87
Eesti Etnograafilise Muuseumi asutamine ja X ülevenemaaline arheoloogiakongress Riias 1896. aastal.....	89
Vastuolud ja langusperiood Õpetatud Eesti Seltsis 20. sajandi alguses	97
Õpetatud Eesti Seltsi igapäevaelu	111
Õpetatud Eesti Seltsi liikmeskond.....	112
Õpetatud Eesti Seltsi kogud.....	118
Raamatukogu.....	120
Arheoloogiakogud	127
Etnograafilised kogud.....	130

TEINE PEATÜKK: ÕPETATUD EESTI SELTS AASTATEL 1919–1940.....	137
Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamine sõjajärgsetel aastatel ning Eesti Vabariigi teaduspoliitika väljakujunemine.....	138
Uute teadusseltside asutamine ja Õpetatud Eesti Selts 1920. aastatel	145
Saksakeelse Õpetatud Eesti Seltsi kujunemine eestikeelseks teadusseltsiks.....	150
Õpetatud Eesti Seltsi koostöö teiste humanitaarseltsidega ning osalemine teadus- ja kultuuriüritustel	157
Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded.....	168
„Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade“	170
Eritoimetised.....	172
Kirjad	175
Toimetistes ilmunud monograafiad	178
„Liber saecularis“, aastaraamatud ja „Muistse Eesti linnused“	180
Ümberkorraldused Õpetatud Eesti Seltsis: kujunemine puht teadusseltsiks.....	183
Õpetatud Eesti Selts ja Eesti Teaduste Akadeemia.....	188
Õpetatud Eesti Seltsi suur juubel 1938. aastal ja kaks viimast rahulikku tööaastat	198
Õpetatud Eesti Seltsi liikmeskond.....	206
Õpetatud Eesti Seltsi kogud.....	210
Raamatukogu.....	212
Mündikogu.....	217
KOLMAS PEATÜKK: ÕPETATUD EESTI SELTS AASTATEL 1940–1950.....	226
Õpetatud Eesti Selts 1940/1941. aastal	226
Esialgseid muudatused Õpetatud Eesti Seltsis	227
Teadusseltside saatuse otsustamine 1941. aasta kevadel.....	232
Teadustegevus Õpetatud Eesti Seltsis 1940/1941. aastal ja sidemete arendamine NSV Liidu teadusasutustega.....	235
Õpetatud Eesti Selts Saksa okupatsiooni aastatel.....	238
Õpetatud Eesti Seltsi kohanemine sõjaaja oludega ja osalemine propagandaüritustes	238
Stipendiumid ja teadustöö	244
Kirjastustegevus	247
Raamatukogu ja mündikogu ning kogude evakueerimine	251
Õpetatud Eesti Selts aastatel 1945–1950. Õpetatud Eesti Seltsi sulgemine	254
Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamine 1945. ja 1946. aastal.....	255
Õpetatud Eesti Seltsi tegevus Eesti NSV Teaduste Akadeemia alluvuses	257

Õpetatud Eesti Seltsi teadustegevus ja kirjastusplaanid.....	261
Õpetatud Eesti Seltsi liikmeskond ja ühiskonnas süvenev kriitika	266
1950. aasta ja Õpetatud Eesti Seltsi sulgemine.....	268
 NELJAS PEATÜKK: ÕPETATUD EESTI SELTS TÄNAPÄEVAL.....	277
Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse taastamine 1988. aastal	277
Õpetatud Eesti Seltsi kogude saatus, ruumiprobleem ja liikmeskond.....	282
Õpetatud Eesti Selts pärast tegevuse taastamist ja seltsi väljaanded	286
Õpetatud Eesti Selts ja rahvusteaduste areng ning teised humanitaarseltsid ...	294
 LÜHENDID	298
 LISAD	299
 ZUSAMMENFASSUNG	316
 ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS	337
 ISIKUNIMEDE REGISTER	363

SISSEJUHATUS

Õpetatud Eesti Seltsi asutamise ajal 1838. aastal ei püstitatud veel küsimust, kas eestlastest saab moodne rahvus omaette spetsiifilise rahvuskultuuriga, või hääbub väike rahvakild sootuks. Pigem arvati viimast ja estofiilid tõttasid teadusele päästma veel säilinud saagasid ja muinaslugusid ning uurima eestlaste sõnavara. Sooviti kooliõpikute ja õpetliku kirjanduse kaudu tõsta üldist haridustaset, et maarahvast paremale elujärjele aidata. Õpetatud Eesti Selts asutati eesmärgiga „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest ning eestlaste asustatud maast“. Friedrich Robert Faehlmann kutsus üles virk olema, sest seltsi liikmete kaasabil võiks juba aastaga palju korda saata. Ideedest Faehlmannil puudu ei tulnud, ainult et innukaid kaasalööjaid oli vähe.

Peagi hakkas Faehlmann Georg-Julius Schultz-Bertrami innustusel kokku koguma Kalevipoja muistendeid, et eepose kaudu näidata rahvale tema uhket minevikku, ta uinakust üles raputada ja iseteadvusele ja -tegevusele äratada, ning ühtlasi valitsevale ülem kihile tõestada, milliseid muljetavaldavaid väärtusi nende poolt andetuks kuulutatud rahvas luua on suutnud. Poolelijäänud töö eepose koostamisel viis lõpule Friedrich Reinhold Kreutzwald. Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes aastail 1857–1861 eesti- ja saksakeelsena ilmunud „Kalevipoeg“ sai eesti rahva ja tekkiva rahvusliku haritlaskonna eneseteadvuse ja rahvustunde nurgakiviks ning on jäänud seltsi suurimaks saavutuseks läbi aegade. Seltsi sajandal juubelil ütles endine esimees rahvaluuleprofessor Walter Anderson tabavalt: „Õpetatud Eesti Seltsis on rippunud „Kalevipoja“ häll.“¹

Õpetatud Eesti Seltsil on olnud oluline roll nii eesti rahvuse kui ka rahvusteaduste kujunemisloos. Seltsi asutajaliikmed, vähesed eestlased ja sakslastest estofiilid, püüdsid anda endast parima. Järgmised põlvned tõid juurde uusi haritlasi,

¹ Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastase tegevuse juubel 29.–31. jaanuarini 1938. (Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1938. 1.) Tartu 1940, lk 63.

kelle tegevuse tulemusena sai Õpetatud Eesti Selts juba 19. sajandi teisel poolel tollases teadusmaailmas (eelkõige Venemaal, Saksamaal ja Põhjamaades) hästi tuntuks. Kui 19. sajandi esimesel poolel oli eesti rahvas veel teadusliku uurimise objektiks, siis uuel sajandil juba ajaloo subjektiks, kes ise oma elu kujundab.

Juba aastaid tegutsenud seltsist, mis oli asutatud eestlaste keele, kommete ja rahvalaulude uurimiseks ning rahva heaks raamatute väljaandmiseks, jõudis teadmine maarahvani paraku visalt. Eestikeelses trükisõnas nimetati Õpetatud Eesti Seltsi märksa suupärasemalt: Marahwa sündinu asju tundjide kogodus Tartus, Marahwa keele ja kirja kogodus, Maakeele ja Kirja Kogodus, aastakümneid hiljem aga hüüti hellitavalt Eesti rahvuslike teaduste akadeemiaks. Kreutzwald pakkus nimeks koguni Eesti Tarkade Kogodus.²

Õpetatud Eesti Selts jäi pikaks ajaks ainsaks rahvuslike teaduste viljelemise keskuseks, sest mujal puudusid selleks võimalused. Kindlaks toeks on olnud Tartu Ülikool: materiaalse abi kõrval oli oluline õppejõudude osalemine seltsi tegevuses ning seltsiga liitunud üliõpilased said sealt kaasa teadustöö kogemuse ja armastuse oma kodupaiga vastu.

Teaduslik organisatsioon ei saa tegutseda teadusest huvitunud liikmeskonnata. Seltsi astumisele piiranguid ei kehtestatud: kõik olid võrdsed rahvusest, seisusest ja haridusest hoolimata. Teadusseltsi tunnuseks on avatus ning seltsi koosolekutele on läbi aegade olnud oodatud kõik huvilised.

Õpetatud Eesti Seltsi pärand tänapäevale ei ole ainult teadustegevusest sündinud väljaanded, vaid ka enam kui sajandi jooksul kujunenud ja hoolikalt korraldatud kogud. Seltsi raamatukogu 18.–19. sajandist pärit eestikeelsete raamatute arvuga võivad võistelda vaid Eesti suurimad raamatukogud. Seltsi kogud (arheoloogilised ja etnograafilised kogud ning mündikogu, seltsi valduses olnud käsikirjad, fotod ja kunstiteosed) on tänapäeval mitme teadusasutuse, organisatsiooni ja muuseumi väärtuslik vara.

Õpetatud Eesti Selts jõudis järjepidevalt tegutseda 112 aastat, sellest viimased kümme (1940–1950) keerulistes oludes. 1988. aasta 26. aprillil Õpetatud Eesti Seltsi taasasutanud teadlased on jätkanud seltsi tegevust vanade traditsioonide vaimus, et anda omapoolne panus rahvusteaduste edasisse arengusse. Jälle ilmuvad regulaarselt aastaraamatud, taastatud on toimetiste ja kirjade sarjad.

* * *

Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu kirjutama hakates tuli kõigepealt leida vastus küsimusele, mis on teadusselts ja millised on teadusseltsi funktsioonid. Mihkel Veiderma definitsioon ühtib igati teadusseltsi mõistega nii 19. sajandil kui ka

² Kreutzwald Sjögrenile. [2. III 1853.] – *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus*. 2. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. Tallinn 1956, lk 415.

tänapäeval: „Teadusseltsid on iseseisvad või teadusasutuse juures tegutsevad teadust arendavad organisatsioonid, mis korraldavad oma liikmete uurimistööd, selle tulemuste publitseerimist ja rakendamist. Teadusseltside põhiline roll seisneb teadushuviliste kaasatõmbamises uute teadmiste otsingule, nende tegevuse ühitamises kutseliste teadlaste omaga. Oluline on ka see, et teadusseltsid aitavad kaasa teaduse ja teadusliku mõtteviisi väärtustamisele, teaduse ja ühiskonna lähendamisele.“³

Oluline on vaadelda ka Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kubermangus ning kaugemalgi tegutsenud ühendusi, kes on sageli olnud Õpetatud Eesti Seltsile koostööpartneriks ja vastastikku eeskuju pakkujaks. Neile omakorda avaldasid otsest mõju Saksamaa seltsid, mille ellukutsumise põhjused olid paljuski samad, ainult et Balti kubermangudes jõuti analoogsete organisatsioonide asutamiseni umbes pool sajandit hiljem. Peale selle, nagu ütles ÕESI esimees Leo Meyer, olid Saksamaa seltsidel geograafilised, Õpetatud Eesti Seltsil aga etnograafilised piirid. Siinsete seltside asutajad lähtusid samadest põhimõtetest – vabadus, võrdsus, solidaarsus. Kui Thomas Nipperday võtab arengu uue faasina kõne alla spetsialiseerumise ja erialaseltside asutamise⁴, siis saab erialaseltsina käsitleda juba 1872. aastal moodustatud Eesti Kirjameeste Seltsi – Õpetatud Eesti Seltsil kadus nüüd vajadus rahvalgustuslikuks tegevuseks, kõik see jäi uue, eestlastest koosneva seltsi ülesandeks. Spetsialiseerusid ka mõlema organisatsiooni ühised liikmed: teadustööd avaldati Õpetatud Eesti Seltsi, kooliõpikud ning eestikeelsed rahvaraamatud aga Eesti Kirjameeste Seltsi väljaannetena. Kahekümnenda sajandi teisel veerandil muutus oluliseks uurimisteemade lähedus Tartu Ülikooli ja Eesti Teaduste Akadeemia teadussuundadele.

Õpetatud Eesti Seltsi on eelkõige peetud ajalooseltsiks, on ju ajalugu enamiku ajast prevaleerinud teiste rahvusteaduste üle. Vaid algaegadel ületas keeleuurimine ajaloo alal tehtut. Õpetatud Eesti Seltsil on olnud Saksamaa ajalooseltsidega sarnased tegutsemisalad ja eesmärgid: muinsuste kaitse, muuseumide asutamine, publikatsioonid jm.⁵

Tänapäeva ajalooteaduses on seltside ajaloo uurimisel oma kindel koht. Vaadeldakse seltside rolli kodanikuühiskonna kujunemisel ja seltsitegevuse regionaalseid erinevusi. Eripäraga paistab silma just Ida-Euroopa (sealhulgas Baltimaad), kus seltside kanda on olnud rahvusliku kirjanduse ja rahvuskultuuri edendamine,

³ **Mihkel Veiderma.** Teadusseltsid kultuuri järjepidevuse kandjana. – *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia 1938–1998*. Tallinn 1998, lk 45.

⁴ Jahresversammlung am 18. Januar 1872. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft (SB) 1872*. Dorpat 1873, S 4; **Thomas Nipperday.** Verein als soziale Struktur im späten 18. und 19. Jahrhundert. – *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. 1.) Göttingen 1972, S 1–44.

⁵ **Hermann Heimpel.** Geschichtsvereine einst und jetzt. – Samas, S 60–61.

ka kultuurisidemete arendamine teiste piirkondadega.⁶ Teaduslikud ühendused turgutasid ühiskondlikku teadvust, andsid ühiste huvide alusel organiseerunud inimestele võimaluse tõusta ühiskonnas nähtavale kohale ja aitasid aktiivsete kodanike kaudu kaasa kodanikuühiskonna tekkele.⁷

Kuidas on Õpetatud Eesti Seltsil õnnestunud aegade jooksul muutunud ühiskondlik-poliitilistes ja majanduslikes oludes püsima jääda? Kuidas on selts suutnud alati uute tingimustega kohaneda ning leidnud endale sobiva tegevusvaldkonna? Milles seisneb ÕESI panus teadus- ja kultuurilukku? Vaid totalitaarse riigi esitatud nõudmistele ei suutnud Õpetatud Eesti Selts vastu seista ning oli sunnitud end likvideerida laskma. Kuigi Õpetatud Eesti Selts on teadusseltsina läbi aegade püüdnud eemale hoida poliitilisest võitlusväljast, on ta mõnikord siiski poliitikasse kistud – ja neil juhtumitel on alati olnud negatiivne mõju. Seltsi tegevuses on kõige olulisem liikmeskond, eriti esimees ja aktiivsed liikmed, kes kõige rohkem on suunanud seltsis tehtavat. Huvitav on jälgida, kuidas väga erineva haridustaseme, sotsiaalse ja rahvusliku kuuluvusega isikud on ühiste eesmärkide nimel koostööd teinud ning uute ideedega teadust ja kultuuri edendanud. Oluline on üksikisiku osa seltsi tegevuses – see oli eriti tähtis algusaegadel. Suuremat tähelepanu pälviv eestlaste ja sakslaste vastuolu, mis teravnes 20. sajandi algul ja teadusseltsi eksisteerimisele koguni ohtu hakkas kujutama ning veel Eesti Vabariigi aegagi edasi kandus. Mõneti vastuoluline on nending: mida enam selts oma tegevusega rahvast eemaldus, seda enam jõudis teave Õpetatud Eesti Seltsist rahva hulka. Selle tunnistuseks on seltsile saabuma hakanud eestikeelsed kirjad, milles loodeti, et selts probleemidele lahenduse leiab. Kuidas suutis Õpetatud Eesti Selts oma koha teadusilmas säilitada ka Eesti Vabariigi aastatel teravnenud konkurentsi tingimustes? Seltsile on mõnikord asetatud liigseid lootusi ja ka selts ise on võtnud endale kohustusi, mille täitmiseks polnud jõudu või ei võimaldanud seda poliitilised olud – ka neid ideid ja projekte ei tohi unustada.

Kuidas on aga aja jooksul muutunud seltsi teaduslikkuse tase? Tänapäeva mõistes ei olnud Õpetatud Eesti Selts esimestel aastakümnetel teaduslik selle sõna otseses tähenduses. Kuna aga rahvusteadused ei olnud tollal Eesti- ja Liivimaa kubermangus veel välja kujunenud, olid juba asjaarmastajate keeleuuringudki tollases kontekstis teadustöö. Eesti keele uurimisega tegelesid küll kõrgharidusega seltsiliikmed, kuid valdavalt pastorid ja arstid. 19. sajandi teisel poolel osalesid uurimistöös juba erialase ettevalmistuse saanud õpetlased. 1936. aastal, ilmselt

⁶ **Jörg Hackmann.** Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa: lokal, national, regional, europäisch oder global? – *Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa. Regionale Spezifik und europäische Zusammenhänge = Associational culture and civil society in North Eastern Europe. Regional features and the European context.* (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. 20.) Wien; Köln; Weimar 2012, S 11–36.

⁷ **Джозеф Бредли.** Общественные организации в царской России. Наука, патриотизм и гражданское общество. Москва 2012, с 22–23.

püüdes ennetada teaduste akadeemia asutamist ja soovist seada end liikmeskonna korrastatuse kaudu kõrgemale kitsalt erialastest teadusseltsidest, muutus ÕES juba nii elitaarseks, et tegevliikmeks saamiseks ei piisanud enam kõrgharidusest, vaid vajalik oli humanitaaralase teaduskraadi ning trükis ilmunud teadustööde olemasolu. Eesti Vabariigi aastatel seltsi toimetistes ilmunud monograafiad pälvisid rahvusvahelist tähelepanu ja tutvustasid väärilt Eesti teadust. Teekond rahva- valgustuslikust ühendusest akadeemia taoliseks puht teadusseltsiks oli pikk ja keeruline. Millal ja kuidas tekkis vastuolu Õpetatud Eesti Seltsi ja asutatava teaduste akadeemia vahel – sellele küsimusele kahjuks ühest vastust ei ole.

Üks küsimuste ring on seotud seltsi kogudega: oli ju Õpetatud Eesti Selts asutamisaastast alates usin koguja. Millised olid kogumise põhimõtted, kui neid üldse oli, ja millal jõuti kaasaja nõuetele vastavate korraldamis- ja säilitamis- põhimõtteni? Kuidas mõjutasid seltsi väljaanded raamatukogu komplekteerimis- poliitikat? Vahetuspartnerid ei piirdunud ju ainult Balti kubermangude ja Euroopaga, vaid ulatusid Aiasiasse ja Ameerikassegi.

Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu uurides saab alternatiivide esitamise käigus püstitada küsimuse, mis oleks Eesti kultuuriloos ja eestlaste kultuurrahvaks kujunemisel teistmoodi, kui 1838. aastal poleks Õpetatud Eesti Seltsi asutatud. Arvata võib, et eepos „Kalevipoeg“ ei oleks 19. sajandi keskel ilmunud, eesti-saksa sõnaraamat oleks vaid unistuseks jäänudki, märkimisväärne osa eestlaste suulisest ja esemelisest vanavarast oleks jäädavalt hävinud. Ja veel: kas Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu oleks lõppenud näiteks aastaga 1938, kui selts oleks ümber kujundatud Eesti Teaduste Akadeemiaks?

Enamikul pika ajalooga (teadus)seltsidel on tulnud läbida erinevaid perioode: hiilge- ja mõõnaaegu, ka sõdadest tingitud seisakuid. Õpetatud Eesti Seltsi ajaloos on vastavalt tegevuse aktiivsusele ja riigikorrale võimalik eristada seitse ajajärku. Periodiseeringus kasutatud aastaarve ei saa võtta absoluutselt kindla piirjoonena, pigem ligilähedase aastana. Autori periodiseering, mis tugineb varasematele hinnangutele seltsi ajaloo kohta, on järgmine:⁸

- 1838–1856(8) rahvaalgustuslik tegevus eesti rahva harimiseks;
- 1856(8)–1869 vahe(langus)periood, peatähelepanu Eesti- ja Liivimaa kubermangu ajalool;
- 1869–1900 loova töö periood, seltsi tõusuaeg;
- 1900–1919 langusperiood;
- 1919–1940 loova töö periood, seltsi hiilgeaeg;
- 1940–1950 segaduste periood, seltsi ajaloosündmuste meelevaldas;
- alates 1988. aastast – taastumine, stabiilse tegevuse periood.

⁸ **Kersti Taal.** Õpetatud Eesti Seltsi aegade voolus. – *Paar sammukest XXIV. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu 2008, lk 138.